

beschermings-hypothese; de nadruk ligt op het bewaren van de orthodoxie en in het verlengde daarvan op de verdediging van de belangen der 'kleine luyden', de groep waarin die orthodoxie werd geacht belichaamd te zijn, tegen het liberale kerkelijke en politieke *pays légal* en de dreiging van het socialisme. Een soortgelijk beeld wordt geschetst van de ontwikkeling in katholieke kring; hier komen de bezwaren tegen de modelmatige benadering nog duidelijker naar voren.

De relaties tussen theologie, doctrine en ideologie zijn hier ingewikkelder; dat rechtstreeks naar een "verticaal pluralisme" werd verwezen lijkt moeilijk te verdedigen. De figuur van Schaepman - wiens optreden en opvattingen worden geschetst als een soort afgeleide van die van Kuiper - neemt een veel te centrale plaats in. Dat hij een partijorganisatie opzette om subsidie voor het onderwijs te verwerven, is in meer dan een opzicht te simpel gesteld. Zijn conflicten met conservatieve geloofsgenoten worden gebagatelliseerd en die met progressievere katholieken blijven onvermeld. Dat laatste is belangrijk, omdat we daarmee het terrein van de 'sociale kwestie' betreden dat vrijwel onbesproken blijft. Hier trad immers het moderniserende aspect van de verzuilingsbeweging duidelijk aan het licht. Wintle ziet de verwezenlijking van het "verticaal pluralisme" in confessionele kring vooral als defensie, niet als aanpassing; het gebruik van de pers, massaorganisatie, het aandringen op kiesrechtverruiming zijn voor hem tactische, geen wezenlijke elementen. Schaepman en Kuiper "went on to build a separate but complete alternative society within that modern world for those who still wished to live by their faith". Bescherming en afweer waren echter niet de enige factoren die in dit proces meespeelden, zoals uit recente publikaties van Stuurman, Bornewasser en Righart duidelijk naar voren komt. De scheidslijnen tussen orthodox en modernistisch, tussen conservatief en modern, tussen 'open' en 'gesloten' lagen minder duidelijk dan hier gesuggereerd wordt; stellig waren theologie en kerkleer der confessionelen bewegelijker en gevarieerder. Ook lijken mij de door Wintle geschetste invloeden van de theologie op de ideologie teveel een kwestie van eenrichtingverkeer.

Met dit alles wil niet gezegd zijn dat het de moeite niet zou lonen van dit boek kennis te nemen - integendeel. Juist door zijn beknoptheid, duidelijke structuur en het overstijgen van de pure descriptie kan het een uitstekend uitgangspunt zijn om de gedachten te ordenen of een discussie aan te gaan. Dat de auteur op onderdelen wel eens merkwaardige vergissingen maakt (zo deelt hij ons mee dat het tijdschrift *De Gids* de literaire kant van het Reveil vertegenwoordigde!), zij hem vergeven.

Het is jammer dat de gebruikte literatuur minder *up to date* is dan het jaar van uitgifte zou doen denken. Zo missen we, zoals al geconstateerd, vermelding en verwerking van bijvoorbeeld S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (1983), H. Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van de verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (1986), van de bundel onder redactie van J.C.H. Blom, *'Broeders sluit U aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (1985), A.A. de Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd* (1985) en een aantal kleinere publikaties. Voor de engelstalige lezer is het jammer dat zo niet wordt geattendeerd op het feit dat juist de thematiek van Wintle's boek volop in de